

### Список використаних джерел

1. Из записок сенатора А. Я. Стороженка. Военные поселения кавалерии в Херсонской и Екатеринославской губерниях // Киевская старина. — 1884. — Т. 10. — С. 447-477.
2. Кандаурова Т. Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии: статистический анализ массовых источников / Т. Н. Кандаурова // Круг идей: традиции и новации: труды Четвертой конф. ассоциации «История и компьютер». — М., 1997. — С. 175-182.
3. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине: Учебное пособие / Т. Д. Липовская — Днепропетровск: ДГУ, 1982. — 84 с.
4. О дозволеннии пользоваться ссудою из заемного денежного капитала округов военных поселений, военным поселеням нехозяевам // ПСЗРИ. II. — СПб, 1849. — Т. XXIII. — Отделение первое. — 1848. — № 22506. — С. 517.
5. О запасах хлеба и фуража в округах военного поселения // ПСЗРИ. II. — СПб, 1846. — Т. XX. — Отделение первое. — 1845. — № 19053. — С. 425-428.
6. О причислении к заемному денежному капиталу денег, выручаемых продажою с публичного торго имуществ бежавших военных поселен // ПСЗРИ. II. — СПб, 1851. — Т. XXV. — Отделение первое. — 1844. — № 24438. — С. 721.
7. О сокращении расходов по ведомству Департамента Военных Поселений // ПСЗРИ. II. — СПб, 1852. — Т. XXVI. — Отделение второе. — 1851. — № 25615. — С. 20-24.
8. Свод Военных постановлений. Ч. 1. Образование военных учреждений. — СПб, 1838. — 408 с.
9. Свод Военных постановлений. Ч. 4. Устав хозяйственный. К. 1. О заготовлении снабжении. — СПб, 1839. — 556 с.
10. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАУК), КМФ 12, оп. 1, спр. 111, арк. 44 к.
11. ЦДІАУК, ф. 445, оп. 1, спр. 2, 620 арк.
12. ЦДІАУК, ф. 445, оп. 1, спр. 208, 311 арк.
13. Цубенко В. Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817-1857 рр. / В. Л. Цубенко — Одеса: Optimum, 2006. — 218 с.
14. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. — Чернигов: Сіверянська думка, 2006. — 444 с.

**Катерина Мельничук,**  
молодший науковий співробітник  
Кам'янець-Подільського державного  
історичного музею-заповідника

**Вадим Стецюк,**  
кандидат історичних наук,  
Кам'янець-Подільський національний  
університет імені Івана Огієнка

### КОМЕНДАНТИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ.: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Приєднання Правобережної України до Російської імперії помітно вплинуло на роль і становище Кам'янець-Подільської фортеці. Упродовж XVIII ст. Кам'янець, хоч і втратив стратегічне значення, яке мав до турецького завоювання 1672 р., все ж залишався важливим фортифікаційним та гарнізонним осередком Речі Посполитої. Показово, що в місті розташовувалась одна із двох людвисарень коронної армії, а наприкінці існування Речі Посполитої, коли стала очевидною необхідність вдосконалення системи вищої військової освіти, саме адміністративний центр Поділля планувалось зробити місцем дислокації інженерної школи. Керівником гарнізону міста був комендант у чині генерал-майора, що для невеликої польсько-литовської армії було надзвичайно високим рівнем.

Після включення Поділля до складу Російської імперії кам'янецька твердиня певний час розглядалась як імовірний об'єкт модернізації, здатний стримувати значні сили противника. У 1797 р. капітан-інженер Оперман навіть запропонував проект масштабної перебудови фортеці, котрий, однак, так і не було реалізовано [3, с. 325].

Керівництво фортецею, що була одночасно фортифікаційною спорудою та військовою частиною, вимагала чималої кваліфікації. Тому командування твердинею було зосереджено в руках єдиної військово-адміністративної посадової особи – коменданта. На жаль, діяльність комендантів часів Російської імперії досі вивчена лише в загальних рисах (на відміну від кам'янецьких комендантів Речі Посполитої, діяльність найбільш відомих серед яких – К. Дальке, Я. де Вітте – достатньо детально висвітлена в науковій літературі). Наша розвідка покликана принаймні частково

виправити ситуацію, створивши просопографічний портрет комендантів кам'янецької фортеці кінця XVIII – початку XIX ст.

Слід зазначити, що відомості щодо осіб, які обіймали посаду коменданта, доволі уривчасті й неповні, щодо певних періодів невідоме навіть ім'я коменданта.

Першим російським комендантом Кам'янецької фортеці став Антоній Полікарп Злотницький. Слід зазначити, що на момент призначення Злотницького комендантом Кам'янець залишався центром Подільського воєводства Речі Посполитої, а сам новопризначений комендант був на той час підданим Литовсько-Польської держави. При цьому Злотницький практично не мав військового досвіду – ключову фортецю на південно-східних рубежах Речі Посполитої він очолив за розпорядження керівництва Тарговицької конфедерації, активним діячем якої був з моменту створення. До цього ж перебував лише на адміністративних і представницьких посадах – був хорунжим червоноградським, представляв Подільське воєводство на Чотирилітньому сеймі. 20 квітня 1792 р. саме Антоній Злотницький вручив російському генералу В. Дерфельдену ключі від воріт Кам'янця і того ж дня присягнув на вірність російській імператриці в римо-католицькому кафедральному соборі святих Петра і Павла [14, с. 82].

За влучним спостереженням Є. Лоска, саме посада кам'янецького коменданта стала «виграшним квитком» для Злотницького, котрий із маловпливового провінційного чиновника і клієнта магнатського роду Потоцьких перетворився на самостійну впливову фігуру. За перехід на російський бік він отримав звання генерал-поручника російської армії, золоту табакерку з діамантами, пенсію та маєток [5, с. 226].

На комендантській посаді генерал Злотницький залишався близько трьох років, однак згодом його військова кар'єра фактично застопорилась. Очевидно, вище командування не ризикувало довірити командування з'єднанням людині, яка не мала жодного військового досвіду. Вже згадуваний Є. Лоск стверджував, що кар'єра Злотницького в російській армії тривала близько сорока років і що в період російсько-перської війни 1826-1828 рр. генерал командував однією з дивізій на Кавказі [5, с. 226]. Однак офіційне видання військового відомства Російської імперії, «Список генералітету за старшинством», вже у 1801 р. зафіксувало відсутність генерала Злотницького на військовій службі [7].

У 1799 р. комендантом Кам'янецької фортеці був призначений Ілля Олексійович Глухов. Ілля Олексійович народився 12 липня 1762 р., у 1776 р. закінчив Артилерійський та інженерний шляхетський корпус, після чого обіймав різноманітні посади у військово-інженерному відомстві. Зокрема, відомо, що у 1783 р. молодого офіцера було відправлено на Урал

для топографічної зйомки Сибірської прикордонної лінії, у 1786-1787 рр. був учасником будівництва шляху Санкт-Петербург-Москва, а згодом долучався до спорудження фортець на півдні України. 22 травня 1796 р. Ілля Глухов отримав звання майора.

Стрімкий кар'єрний злет Іллі Олексійовича розпочався після сходження на престол Павла I. Вже 11 жовтня 1799 р. Глухову було присвоєно звання генерал-майора, у тому ж році його було призначено комендантом фортеці в Кам'янці.

Курйозним виглядає сам факт призначення генерала Глухова до губернського центру Поділля. Адже в певний момент військове відомство з'ясувало, що через неузгодженість дій різних структурних підрозділів Кам'янецька фортеця залишилась без коменданта, котрий у цей час знаходився на острові Корфу в Адріатичному морі. З ініціативи військового губернатора генерал-майор Глухов був виключений зі служби за тривале неприбуття до місця служби [4]. Хоча пізніше вияснилось, що він фізично не міг приїхати швидше, тож інцидент ніяк не вплинув на подальшу кар'єру офіцера. З 1804 р. генерал Глухов керував Київським департаментом фортець, а у 1811-1812 рр. очолював Київський інженерний округ. Помер 4 лютого 1840 р. у Санкт-Петербурзі, був похований на Митрофанівському кладовищі.

5 травня 1800 р. замість І. Глухова комендантом було призначено 31-річного генерал-майора Євграфа Федотовича Комаровського. Представник відомого дворянського роду, син чиновника палацової канцелярії, він зробив блискучу кар'єру – по закінченні престижного пансіону Массона ще підлітком був записаний до лейб-гвардії Ізмайловського полку, а з вісімнадцятирічного віку перебував на дипломатичній службі. У листопаді 1795 р. молодий офіцер (нам не вдалось встановити, який чин він мав на цей момент, однак відомо, що лише за три роки до цього, у 1792 р., Комаровський отримав перше офіцерське звання прапорщика) був призначений ад'ютантом великого князя Костянтина Павловича – другого сина імператора Павла, що стало поштовхом до його швидкої кар'єри – уже у 1798 р. Євграфу Федотовичу було присвоєно звання полковника. У 1799 р. Комаровський взяв участь в Італійському та Швейцарському походах російської армії, відзначився в низці боїв, був відзначений високими нагородами – орденами святої Анни 2-го ступеня з діамантами і святого Іоанна Єрусалимського. У листопаді 1799 р. йому було присвоєно генеральське звання, після чого імператор визнав недоречним перебування генерала на ад'ютантській посаді при одному з синів. Як вже було зазначено, у травні наступного року Є. Комаровський був призначений комендантом Кам'янець-Подільської твердині [4].

Слід зазначити, що Євграф Комаровський – єдиний кам'янецький комендант, що залишив по собі спогади. У своїх мемуарах Євграф Комаров-

ський зазначає, що засмутився призначенням в Кам'янець: «Я відчував себе вже нездоровим, а це призначення і більше погіршило моє здоров'я. Я, зібравшись, проте ж, з силами, поїхав до спадкоємця просити його високість дозволити мені на кілька днів залишитися в Петербурзі» [4].

У спогадах новий комендант описує військового подільського губернатора графа Гудовича: «був надмірно гордий, старовинного віку вельможа, особливо супроти поляків, але до мене він був дуже ласкавий» [4].

Є. Комаровський вельми здивувався ситуації, пов'язаній з любовним трикутником, у центрі якої була графиня Потоцька: «Я бачив одного разу за столом у графа Гудовича те, що тільки можна бачити в одній Польщі, – жінку, що сиділа між двома чоловіками. Це була графиня Потоцька: по одній стороні від неї сидів граф Потоцький, а по інший – граф Вітте, колишній її чоловік, і щоб довершити цю картину, навпроти графині сидів біскуп Раковський, який робив її розлучення і здійснював другий шлюб» [4].

Через кілька місяців граф Гудович був відставлений, а на місце його призначили військовим губернатором Андрія Григоровича Розенберга. Ця новина потішила коменданта. З новим губернатором він ніс службу під час Італійської кампанії: «Мені ще приємніше було служити з цим новим начальником, який мав до мене повну довіреність» [4].

У цей час великий князь Костянтин Павлович був посланий імператором Павлом інспектувати війська легкої кавалерії, розташовані по австрійському кордоні. Князь перебував недалеко від Кам'янця. Він виявив бажання відвідати Кам'янець-Подільський: «Дізнавшись, що великий князь вже близько від міста, я виїхав до нього назустріч верхи. Він обійшовся зі мною дуже милостиво і зволив мені сказати, що він навмисне приїхав в Кам'янець, щоб зі мною бачитися. Для його високості приготовлена була квартира в будинку військового губернатора і приставлений караул. Великий князь приймав мене весь вечір у себе. Відкланюючись, я запитав у нього дозволу мати честь представити його високість на інший день всім військовим і цивільним чиновникам, які перебувають в Кам'янці, запропонував йому удостоїти присутністю своєю бал, який буде мати честь дати його високості дворянство Подільської губернії» [4]. Князь був люб'язний з провінційним дворянством, а з комендантом при всіх він обходився як з «домашнім» [4]. Демонстрація такої дружби з князем позитивно вплинула на авторитет новоприбулого коменданта фортеці. Комендантом Комаровський пробув не довго, останні спогади про Кам'янець в нього завершуються процесом складання присяги на вірність новому імператору Олександру I. Присягу військовослужбовці складали в стінах фортеці, одразу після прибуття кур'єра з Петербурга з маніфестом про сходження на престол нового монарха.

Після сходження на престол Олександра I, Комаровський отримав 10 травня 1801 р. наказ, виданий 17-го квітня, в якому на місце коменданта фортеці Кам'янця-Подільського призначається генерал-майор Ган: «Я тоді переконався, що мій лист дійшов до його величності, в якому я виявляю невимовну мою радість, що можу найменуватись найвірнішим з його підданих» [4].

10 травня 1801 р. комендантом головної твердині Поділля був призначений Олексій (Аксель) Федорович Ган. Він народився близько 1760 р. в остзейській німецькій сім'ї із мекленбурзьким корінням. Його батько – Йоганн Фрідріх Ган (Johann Friedrich von Hahn; у русифікованому варіанті – Федір) народився у 1719 р. у місті Нарва, де згодом обіймав посаду крайкомісара, і де помер у 1803 р. [11, с. 101].

У літературі можна зустріти твердження про приналежність Олексія Федоровича до відомого остзейського роду фон Ган, представники якого належали до найдавнішої аристократії Саксонії, а у XII ст. переселилися до графства Мекленбург. Дві молодших гілки роду переселилися до Прибалтики і згодом стали російськими підданими, чимало їх представників згодом зробили блискучу кар'єру на адміністративному або військовому поприщі. Однак слід відзначити, що російський геральдист XIX ст., укладач фундаментальної родовідної книги, князь Петро Долгорукий, зафіксувавши у своїй праці Йогана Фрідріха фон Гана, одруженого з Констанцією-Єлизаветою Бутлар, згадує серед їхніх дітей лише одного сина – Рейнгольда Георга, що помер 1777 р. у 28-річному віці [2, с. 239]. Все це свідчить, що питання походження генерала Гана щонайменше потребує подальшого додаткового вивчення. За даними російського дослідника С. Волкова, Олексій Ган розпочав службу в російській армії у 1770 р., у 1788 р. отримав звання прем'єр-майора, у 1895 р. – підполковника. 22 липня 1799 р. Олексій Федорович вийшов у відставку з присвоєнням звання генерал-майора. 17 квітня 1801 р. повернувся на службу і був призначений комендантом Кам'янець-Подільської фортеці [1, с. 221].

Призначення до Кам'янця стало завершальним у кар'єрі генерала Гана – так, у березні 1804, січні 1808 і червні 1812 років зафіксовано його перебування на тій самій посаді кам'янецького коменданта [8, с. 48; 9, с. 41; 10, с. 41]. Можна припустити, що Олексій Федорович обіймав цю посаду до самої її ліквідації наприкінці 1812 р., після чого вийшов у відставку.

Що стосується колективного портрету комендантів Кам'янець-Подільської фортеці, то перш за все відзначимо, що всі вони зайняли цю посаду приблизно в одному віці – близько сорока років. Виняток – Є. Комаровський, однак вище вже було сказано про причини такої ситуації. З точки зору сучасних уявлень такий вік видається доволі молодим. У зв'язку з цим доречно навести цитату Н. Ейдельмана: «У похмурі миколаївські

часи збільшується середній вік, необхідний для досягнення генеральських чинів... Прискорене просування дворянської молоді взагалі робило тодішніх начальників порівняно більш юними (середній вік здобуття генеральства, вирахований за матеріалами книги В. М. Глинки та А. В. Помарнацького «Військова галерея 1812 року», склав 35 років)» [12, с. 19]. Таким чином, за віком генералітет, що очолював Кам'янець-Подільську фортецю, відрізнявся від генеральського корпусу Російської імперії в гірший бік — за винятком вже згаданого Є. Комаровського, усі генерали отримали генеральський чин близько сорока років.

Всі коменданти були вихідцями з дворянства, що, власне, не дивно для станового суспільства кінця XVIII — початку XX ст.; цікаво, що при цьому три коменданти з чотирьох представляли небагаті провінційні дворянські роди. Очевидно, саме такі офіцери частіше опинялись на посадах у провінційних гарнізонах, не маючи можливостей для проходження служби в столиці або інших важливих центрах імперії на кшталт Варшави, Москви тощо.

Показово, що в етнічному та релігійному відношеннях чотири відомих нам коменданти відображають етнічне різноманіття офіцерського корпусу царської армії. Так, два коменданти із чотирьох — етнічні росіяни, один — поляк, ще один — остзейський німець. Відповідним чином виглядає й релігійна належність: два православних, католик і лютеранин.

Привертає увагу досить низький рівень спеціальної освіти більшості комендантів. Щоправда, у нашому розпорядженні відсутні відомості щодо військової освіти О. Гана, однак, зважаючи на той факт, що його служба проходила в піхотних частинах, навряд чи він мав належний для командира фортеці рівень знань у сфері фортифікації та артилерії.

Не можна також не відмітити, що принаймні два призначення — А. Злотницького та Є. Комаровського — носили відверто політичний характер. Гадаємо, сам цей факт є доволі промовистим і чітко засвідчує як стратегічне значення Кам'янця-Подільського для військово-політичних подій кінця XVIII — початку XIX ст., а також вплив на кадрові призначення міжособистісних відносин у середовищі вищого політичного керівництва, симпатій та антипатій монарха тощо.

З питаннями кваліфікації та мотивації тісно пов'язане також питання ефективності службової діяльності. Спогади Є. Комаровського надзвичайно показові в цьому відношенні, адже, детально описуючи перипетії відносин коменданта з вищим командуванням та представниками місцевої аристократії, мемуарист практично не згадує про виконання своїх службових обов'язків. Безумовно, така розстановка акцентів могла бути пов'язана з певними суб'єктивними чинниками, однак, гадаємо, це дозволяє й зробити певні висновки про ставлення до служби генерала Кома-

ровського. Важче говорити про ставлення до служби трьох інших відомих нам комендантів, однак можна припустити, що і А. Злотницький, і О. Ган чудово усвідомлювали відсутність будь-яких кар'єрних перспектив, і навряд чи демонстрували на службі високу самовіддачу і працелюбність.

Загалом, попри обмеженість джерельної бази, наразі можливо вести мову про достатньо детальний колективний портрет кам'янецьких комендантів раннього модерного часу. Майже всі вони були людьми середнього віку, вихідцями з небагатих дворянських родів, які лише завдяки власним зусиллям змогли досягнути генеральського чину та посади коменданта фортеці. Безумовно, дана тема потребує подальших досліджень як в напрямку розширення інформації про комендантів кінця XVIII — початку XIX ст., так і в контексті проведення порівняльних досліджень з комендантами часів Речі Посполитої, начальників залогів Кам'янця-Подільського більш пізніх історичних епох тощо.

### Список використаних джерел та літератури

1. Волков С. В. Генералитет Российской Империи: Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II / С. В. Волков. — Т. I: А–К. — М.: Центрполиграфиздат, 2009. — 826 с.
2. Долгоруков П. Российская родословная книга / Петр Долгорукий. — СПб: Типография Эдуарда Веймара, 1856. — Ч. 3. — 523 с.
3. Каменец-Подольск // Военная энциклопедия / под ред. К. И. Величко и др. — СПб: Издательство А. Д. Сытина, 1913. — Т. 12. — С. 325–327.
4. Комаровский Е. Записки графа Е. Ф. Комаровского / Е. Комаровский. — М.: Товарищество русских художников, 1990. — Глава IV. — [Електронний ресурс]. — <http://elcocheingles.com/Memories/Texts/Komarovsky/Komarovsky.htm>
5. Лоек Є. Історія прекрасної бітинки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької / Єжи Лоек; з польськ. пер. Д. Андрухів. — К.: Юніверс, 2005. — 448 с.
6. Сенкевич А. Н. Блаватская / А. Н. Сенкевич. — М.: Молодая гвардия, 2010. — 494 с.
7. Список генералитету по старшинству по 8-е августа 1801 года. — Б. м.: Б. в., 1801. — 48 с.
8. Список генералитету по старшинству по 4-е марта 1804 года. — Б. м.: Б. в., 1804. — 85 с.
9. Список генералитету по старшинству. По 18-е Генваря 1808 года. — Б. м.: Б. в., 1808. — 101 с.
10. Список генералитету по старшинству. По 24-е июня 1812 года. — Б. м.: Б. в., 1812. — 112 с.

11. Шумков А. А. Хотилицкие Ганы / А. А. Шумков // Карамыш. Краеведческий и исторический альманах. – М.: Старая Басманная, 2012. – С. 101-124.
12. Эйдельман Н. Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия / Н. Я. Эйдельман. – М.: Мысль, 1986. – 368 с.
13. Baltisches Wappenbuch. – Stockholm: F.&G. Beijer, 1882. – 97, 133 s.
14. Urzędnicy Dawnej Rzeczy Pospolitej XII-XVIII wieku: Spisy / pod red. Antoniego Gąsiorowskiego. – T. III. Ziemie ruskie. Zeszyt 3. Urzędnicy Podolscy XIV-XVIII wieku. Spisy. – Kórnik: Biblioteka kórnicka PAN, 1998. – 243 s.

**Валентин Пагор,**  
магістр історії, молодший науковий  
співробітник НІАЗ «Кам'янець»

## ПЛАН КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 1803 Р. П. К. СУХТЕЛЕНА ЯК ОСТАННЯ СПРОБА ПОСИЛИТИ ФОРТИФІКАЦІЙНИЙ ЗАХИСТ МІСТА

*У 1793 році внаслідок поділу Речі Посполитої Кам'янець-Подільський відійшов під владу Росії. У 1795 році місто стає центром Подільської губернії, що в тих умовах вимагало посилення фортифікаційних укріплень Кам'янця. У розвідці охарактеризовано військово-топографічний план міста 1803 року інженер-генерала П.К.Сухтелена, який планував зробити ефективнішим артилерійський захист Кам'янця-Подільського. План відображає останню спробу посилити фортифікації міста незадовго до виведення фортеці з підпорядкування військового відомства Росії в 1812 році.*

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільський, фортифікація, план 1803 року, батареї, люнет, гармати.

З Кам'янцем-Подільським пов'язано ім'я військового інженера, графа Петра Корніловича Сухтелена (1751-1836). Основною діяльністю Сухтелена була військова інженерна справа, проектування фортифікаційних укріплень та мостів [3; 4, с. 565-566; 11].

П. К. Сухтелен (мал. 1) працював у департаменті водних комунікацій, а потім подорожував з метою огляду всіх укріплень від Білого до Чорного моря. 29 червня 1799 року одержав звання інженер-генерала і був призначений командувати інженерними частинами в Києві [1]. Певний час він був директором Картографічного інституту. Працюючи в інженерному відомстві під його безпосереднім керівництвом проводилися військово-топографічні зйомки і військово-навчальні експедиції. З цим періодом пов'язана його діяльність в управлінні інженерної експедиції. У 1800 році інженер-генерал П. К. Сухтелен склав опис усіх укріплень кам'янецької фортеці і зробив аналіз усіх її вад. На основі цих матеріалів він розробив проект нової системи фортифікації Кам'янця і відобразив на військово-топографічному плані міста 1803 року [9].

Перш ніж переходити до аналізу плану інженер-генерала П. К. Сухтелена 1803 року доречно зупинитися на історіографічній ситуації, яка сьогодні склалася. Військово-історична топографія Кам'янця-Подільсько-